

УДК 94 (477)

О. О. Лаврут

ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ІСТОРІЇ В ШКОЛАХ УРСР В ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ

Стаття написана на основі вивчення широкої історіографічної та джерелознавчої спадщини, які надали можливість з'ясувати питання вивчення української літератури та історії в школах УРСР у перше повоєнне десятиліття. Автор наголосила, що на це впливали суспільно-ідеологічні процеси в республіці. Вивчення дисциплін було несистематичним та фрагментарним.

Ключові слова: школа, ідеологія, суспільні процеси, навчання, історія, українська література, навчальний план, підручники.

Постановка проблеми. Вивчення україномовних предметів, зокрема української літератури та історії є важливим в умовах сучасної освіти з позицій формування у дітей та молоді почуття національної гідності та самоідентичності. Долучення підростаючого покоління до цього в умовах повоєнних років відбувалось з позиції радянської ідеології, котра спрямовувалась на формування власне радянської людини, яка б не мала власного національного (або «націонал-буржуазного») коріння, поглядів на власну історію, літературу, побут тощо. Звернення до здобутків та повсякденних практик освітнього життя є повчальним, що допоможе у майбутньому уникнути прогалин та запозичити вітчизняний досвід минулого в процес запровадження і реалізації освітніх інновацій. Використання запропонованого матеріалу доречне під час вивчення курсів вітчизняної історії, історії культури, спецкурсів та факультативів студентською, науково-педагогічною та педагогічною громадою.

Аналіз літератури. Література зазначеної проблеми – досить широка і багатогранна і включає в себе праці з української філології, педагогіки, автори яких розглядають це питання з позиції еволюції мовно-літературної науки (Стеценко В. П., 2012, с.196 – 204) та роль освіти в становленні та розвитку української нації (Кучерук О. А., 2011). Друга група – історико-політологічні праці з розвитку освітньої справи (Погрібний А., 2003), діяльності освітніх (Ніколаєць Ю.О., 2007) та наукових інституцій (Мозговський М.В.,

© Лаврут О. О., 2013

2006). Треті – соціолого-філософського спрямування (Бушман І.О., 2005.), котрі характеризують питання як значуще (Нестеренко Г., 2006, с.177 – 186).

Тобто, історіографія дослідження є, безперечно, фактологічно-синтетичною, проте деякі питання потребують глибшого вивчення. Тому, **метою нашого дослідження** є характеристика питання вивчення української літератури та вітчизняної історії в школах УРСР у першому повоєнному десятилітті, що спонукає нас до критичного осмислення та аналізу літературної та джерелознавчої спадщини; з'ясування умов функціонування зазначених предметів; співставлення навчального навантаження цих та інших предметів; виявлення прогалин у процесі вивчення української літератури й історії та їх причини; виокремлення подальших перспектив дослідження. Джерелами до написання нашої статті стали фонди державних архівів та наукових бібліотек, які допомогли з'ясувати нормативно-правове, науково-методологічне та кадрове забезпечення функціонування і вивчення зазначених предметів.

Виклад матеріалу. Після вигнання окупантів розгорнулася активна робота з відновлення діяльності шкіл на всій території УРСР. У лютому 1943 р. було видано постанову уряду республіки «Про поновлення роботи шкіл в районах Української РСР, звільнених від фашистських окупантів». На вересень 1944 р. на переважній більшості територій України відновилась робота шкіл, хоча і в складних умовах руйнації, зростання кількості безпритульних дітей тощо. Постанова уряду від 8 вересня 1943 р. зобов'язала приймати дітей до школи з 7-річного віку, вводилося окреме навчання хлопчиків та дівчаток в загальноосвітніх школах (до 1954 р.). За роки війни з'явилися нові навчально-виховні заклади (школи робітничої і селянської молоді, суворовські та нахімовські військові училища), широкого розповсюдження набувають дитячі будинки для дітей-сиріт (Розвиток української культури. – [Електронний ресурс]). У 1944–1950 рр. в УРСР було побудовано і відбудовано 1.669 шкіл. Однак шкільна мережа не задовольняла наявних потреб. Школи постійно відчували гостру потребу в підручниках, зошитах, обладнанні. Набагато зменшився книжковий фонд шкільних бібліотек. До того ж, негативний вплив на це завдали ідеологічні кампанії, які проводились. Так, у 1946 р. була заборонена шкільна «Читанка» лише за те, що в ній Київ був віднесений до найбільших міст СРСР, а в оповіданні про Щорса не згадувалось про боротьбу проти німецьких окупантів (Культурологія. – [Електронний ресурс]).

Після визволення західноукраїнських земель у освітніх закладах поряд із українською мовою, літературою та історією (замість німецьких), польською, мадярською (угорською), румунською поступово вводились російські: мова, література, читання. Уроки могли проводитись російською мовою. У школах користувались підручниками, завезені із Наддніпрянської частини Української РСР. В урочній та позаурочній системі використовувались російськомовні пропагандистські твори ідеологічного спрямування. Дітей та молодь намагались залучити до роботи піонерських та комсомольських організацій з метою відлучення їх від церковного життя та насадження комуністичного світогляду. Проте значним досягненням стало проголошення безкоштовної та обов'язкової освіти.

Не дивлячись на ці позитивні риси, з другої половини 1940-х років почалась ідеологічна кампанія проти «націоналізму», «засновників та провідників буржуазно-націоналістичних концепцій та шкіл», проти «низькопоклонства» та «космополітизму». Нормативно-правовим підґрунтям цього стали постанови «Про журнал «Звезда» і «Ленінград», «Про кінофільм «Большая жизнь», «Про перекручення і помилки у висвітленні української літератури в «Нарисі історії української літератури», «Про журнал «Вітчизна», твори українофілів XIX – XX ст. вилучались із обігу. Всі ці документи спрямовувались на критику «націоналізму», проведення заходів про недостатнє висвітлення у художній творчості проблем сучасності; заклик до розгортання більшовицької критики та самокритики. Ще одна кампанія морально-політичного тиску на суспільство почалась з кінця 1948 р., закликаючи на боротьбу проти «низькопоклонства» перед Заходом, а згодом – «космополітизму», які посилювали культурно-ідеологічну ізоляцію країни, розкол у середовищі інтелігенції, протиставляли цю групу іншим; відновлювали «образ внутрішнього ворога». Відомі літератори єврейського походження О. Борщагівський, А. Гозенпуд, І. Стебун та ін. були звинувачені в антипатріотизмі, в схиланні перед Заходом, у замовчуванні зв'язків культури українського і російського народів. У березні 1949 р. відбувся пленум правління Спілки радянських письменників України з порядком денним: «До кінця розгромити космополіт-антипатріотів». Все це переросло у відверту антисемітську кампанію, пошуки єврейського націоналістичного підпілля. Багато єврейських письменників, вчених були репресовані, звинувачуючись у «космополітизмі». Це привело до негативних наслідків: у літературі фактично зникло поняття «школа»; згасла атмосфера творчої

змагальності; літературна критика фактично перетворилася із засобу стимулювання творчості на засіб втримання митців у рамках офіційного «соціального замовлення»; катастрофічно була обмежена свобода творчості. Ліквідовані були всі церковні освітні установи, проведені арешти серед духовенства. 2 липня 1951 р. у газеті «Правда» розкритикували твір М. Рильського «Любіть Україну» (Історія освіти в Україні. – [Електронний ресурс]).

Не припинявся тиск партійного керівництва щодо суспільних наук. У 1947 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Ця наукова установа та праці її співробітників піддавалися грубій, необ'єктивній критиці (Робота Інституту історії України НАН України. – [Електронний ресурс]). Авторів доробку «Нариси історії України» звинуватили в антинауковості та відродженні ідей В. Антоновича і М. Грушевського. Схожі події розгортались і в стінах інших науково-дослідних інститутів, зокрема – Інституті української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (з 1952 р. – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, з 1994 р. – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України), який протягом 1940 – 50-х років очолювали П. Тичина, О. Білецький; Інституті суспільних наук Академії наук УРСР – О. Нестеренко та І. Крип'якевич відповідно (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – [Електронний ресурс]).

Ідеолого-суспільні кампанії знайшли власне відображення в освітніх закладах УРСР у процесі вивчення українознавчих дисциплін, зокрема української літератури та історії. Під час вивчення уроків різних циклів, зокрема й української філології, рекомендувалось засуджувати роль релігії у житті літературних героїв, натомість – пропагувати героїзм радянського народу, любов до Батьківщини. Засвоєння матеріалу з української літератури перебувало на вищому рівні за українську мову, що засвідчували усні відповіді та твори учнів. Зокрема, це стосувалось творів учнів 9 класів на теми: «Характеристика Калитки та Пузиря в п'єсі Тобілевича», 10 класів – «Я єсть народ, якого правди сила ніким звоєвана ще не була». Так, у школах Сталінської області працювали літературні гуртки, проходили відкриті уроки. Високі показники з української мови та літератури під час екзаменаційної кампанії показали учні 5 – 10 класів Харцизького, і Куйбишевського районів м. Сталіно, низьку – Авдіївського та Ольгінського. Спираючись на звіт Сталінського обласного відділу народної освіти про роботу шкіл за

1945/46 навчальний рік і здійснення Закону про загальне обов'язкове навчання, XI сесія Облвиконкому відмітила негативні вияви цього, котрі полягали у низькій фаховій підготовці педагогічних кадрів, формальному ставленні до організації та проведенні уроків, одноманітності письмових робіт, відсутності зв'язку у роботі над граматичними, стилістичними помилками, літературним читанням та викладанням курсу української літератури; розвиток усного мовлення не був пов'язаний із практикою письмових робіт, «відсутності зіставлень під час вивчення двох братніх мов – української і російської», відсутності вказівок щодо запровадження єдиного правопису і відсутності методичних вказівок щодо цих питань. Учасники засідання наголосили на необхідності поліпшення вище зазначеного шляхом видання методичних посібників, збірників переказів, підручників з мовознавства, історії мови, діалектології, науково-педагогічного консультування з боку науково-дослідницьких установ, збільшення обсягу матеріалу у 10 класі, котрі стосувались радянських часів (Державний архів Донецької області. – Ф. Р 2852, оп.1. спр.121, арк. 24 – 26).

У свою чергу обласні відділи народної освіти надали вказівки НКО від 1 березня 1946 р. до складання білетів та текстів письмових робіт у 5 – 7-х і 9-х класах семирічних та середніх шкіл на 1945/46 навчальний рік. Відділи надавали тексти для граматичного розбору з мов, тексти для перевірки техніки читання з мов, які складались педагогами і затверджувались директорами навчальних закладів, потім – обласними відділами освіти. Запропоновані викладачами речення для граматичного розбору, назви творів, уривки для перевірки техніки читання, записувались на окремих аркушах чи картках, де вказувався порядковий номер і видавались разом із білетами. При складанні білетів для усних іспитів, вибору текстів, тем для іспитових письмових робіт, педагоги мали дотримуватись наступних правил. Під час складання іспитів з української мови і літературного читання в школах з українською і російською мовою навчання – кожен білет для учнів 5, 6 класів мав три питання: з граматики, завдання для граматичного розбору, з літературного читання (наприклад, прочитати напам'ять вірш, переказати зміст прочитаного твору, дати відповідь на запитання з теорії літератури, перевірка виразного читання із додаткової літератури). Джерелом текстів для письмових переказів були твори класичної художньої літератури та твори радянських письменників. Іспити з української та російської літератури у школах із українською та російською мовами

навчання відбувались через розгляд питань основних історичних етапів розвитку літератури, особливостей літературної спадщини митців Проводячи іспити з історії у 1945/46 навчальному році педагоги мали враховувати, що білети включали 3 питання. Так, у п'ятому класі перші два питання стосувались різних розділів історії Стародавнього світу, у шостому – перше питання – з історії Стародавнього світу (матеріал 5 класу), друге питання – з історії Середніх віків; у восьмому й дев'ятому класах перше питання – з історії СРСР за курсом цих класів, друге питання – з Нової історії. Третє питання для всіх – робота з датами та картою (ДАДО. – Ф. Р 2852, оп.1, спр. 3, арк.78 – 79).

Наказ Міністра освіти УРСР товариша П.Т.Дудника від 11 жовтня 1947 р. «Про підсумки навчально-виховної роботи шкіл Української РСР за 1946/47 навчальний рік» наголосив на обізнаності педагогів республіки з марксистсько-ленінською ідеологією, їх відданості Батьківщини, а учні, – в переважній їх більшості, засвоїли програму і переведені до наступних класів. У документі наголошувалось на повному забезпеченні дітей шкільного віку навчання на їх рідній мові. Міністр зазначав, що викладання деяких предметів «набували буржуазно-націоналістичного спрямування» (зокрема це стосувалось викладання історії, педагоги яких дотримувались поглядів школи М. С.Грушевського; історію минулого учні знали ліпше, ніж новітню, спостерігались «елементи низькопоклонства перед буржуазною культурою»; української літератури, вчителі яких недостатньо зазначали про зв'язок двох братніх культур – російської та української, «замовчували про боротьбу прогресивних течій»). Причинами цих негараздів вважали низький рівень теоретичної підготовки фахівців, недостатнє забезпечення закладів освіти, формальний підхід до навчального процесу, недостатній контроль з боку інспекторів (ДАДО. – Ф. Р 2852, оп.1, спр.125, арк.14 – 17).

Інструктивно-методичні вказівки до запровадження в школах УРСР навчальних планів на 1946/47 навчальний рік, затверджених постановою Міністрів УРСР від 22 серпня 1946 р. презентували й Навчальний план початкових та середніх шкіл з українською мовою навчання (додаток до постанови Ради Міністрів УРСР за № 1499 від 22 серпня 1946 р.), проаналізувавши який можна зробити певні судження.

Згідно навчального плану, найбільшу кількість годин виділяли на вивчення української та російської мов, причому – у початковій ланці – більше годин з першої дисципліни, а у старшій ланці –

Навчальний план початкових та середніх шкіл з українською мовою навчання на 1946/47 навчальний рік (ДАДО. – Ф. Р 2852, оп.1, спр.123, арк.91 – 100)

Назва предмету	Кількість годин на навчальний тиждень в класах									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Українська мова	12	10	11	6	4-5	4	3	1	1	1
Українська література (літературне читання)					2	2	2	3	3	3
Російська мова		3	5	5	4	4	4	3-2	3-2	3-2
Російська література (літературне читання)					2	2	2	2-3	2-3	2-3
Каліграфія	2	2								
Арифметика	7	6	6	6-7	6					
Алгебра						4-3	3-2	3-2	2	3-2
Геометрія					1	2-3	2-3	2-3	2	1
Тригонометрія									1-2	2-3
Фізика						2	2-3	3	3-2	3-4
Хімія							3-2	2	2	3
Астрономія										1
Природознавство				1-2	2	3	2	2	2	
Географія				3-2	3	2	2	2	2-3	
Історія				3-2	2	2	2	4	4-3	4
Конституція СРСР										
Конституція УРСР							3	3	3	4-3
Іноземна мова					5-4	4				
Військово-фізична підготовка	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2
Малювання	1	1	0,5	0,5						
Креслення								1	1	1
Співи	1	1	0,5	0,5						
Разом	24	24	25	27	33	33	33	33	33	33

російської. Тобто, тут йшла зворотна динаміка. У школах з російською мовою навчання кількість годин, котра виділялась на вивчення російської мови згідно із навчальним планом, складала таку ж кількість як і в україномовних школах. Арифметику вивчали протягом перших 5-ти років, навантаження на що склало 31 годину, історію – у 4 – 10 класах (у 8 – 10 класах виділяли більшу кількість годин, ніж у попередніх) – навантаження на учнів склало 21 годину. Військово-фізична підготовка відбувалась протягом всього навчання в школі: після 2 класу її питома вага збільшилась на 1 годину. Наступні позиції займали природничі дисципліни. Іноземну мову вивчали лише в 5 – 6 класах, з Конституцією УРСР знайомились у 7 – 10 класах. Каліграфія, малювання, співи – предмети, які були в учнів початкової школи, а креслення та астрономія – старшої відповідно.

Виходячи із освітніх, суспільних та ідеологічних потреб, з часом програмно-методичне та навчальне забезпечення вивчення дисциплін змінювалось. І вже у 1952/53 навчальному році планувалось видати нові програми, в тому числі: з української літератури (читання) для 5 – 7 класів, історії, української, російської мови, креслення – 8 – 10, Конституції УРСР і СРСР – 7, іноземних мов – 5 – 10, психології – 9 та логіки – 10 класів відповідно. З інших дисциплін: літературного читання, російської літератури, математики, фізики, хімії, астрономії, природознавства, географії, історії у деяких класах змін не відбулось (ДАДО. – Ф. Р 2852, оп.1, спр. 36, арк.210]. Проте, окремих підручників для шкіл із українською мовою навчання заклади не отримали, у тому числі: для 7 класу – хрестоматію з української літератури, для 8, 9 і 10 класів – підручники та хрестоматію з української літератури, Нової історії, історії СРСР. Не отримали підручники заклади освіти і з російською мовою навчання, зокрема: для 4 класу – історію, рідну мову; 7 – рідну літературу; 8 – історію СРСР. (ДАДО. – Ф. Р 2852, оп.1, спр.121, арк.12 – 13).

Уже початковий період десталінізації спричинив серйозні зміни в Україні. Але не обійшлося без помпезності та пафосу: в переддень святкування були написані відповідні художні твори, які відобразили важливість цієї події (Історія України. –[Електронний ресурс]).

Висновки. Отже, на вивчення українознавчих предметів у школі в перше повоєнне десятиліття безумовно впливали суспільно-ідеологічні чинники, які обумовили обмеженість діяльності науковців, вчителів та критичне пізнання й осмислення важливих суспільних процесів учнями. Перспективою нашого дослідження є

вивчення еволюції цього питання протягом II половини минулого століття.

Література

1. Бушман І.О. Система освіти як засіб модернізації української культури: автореф. дис.на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.01. «Філософія освіти» / І.О. Бушман. – К., 2005. – 18 с.
2. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – ДАДО. – Ф. Р 2852, оп.1, спр. 3.
3. ДАДО. – Ф. Р 2852, оп.1, спр.125.
4. ДАДО. – Ф. Р 2852, оп.1, спр.123.
5. ДАДО. – Ф. Р 2852, оп.1, спр. 36.
6. ДАДО. – Ф. Р 2852, оп.1, спр.121.
7. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/about/history/>
8. Історія освіти в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pulib.if.ua/part/12069>
9. Історія України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kpi.kharkiv.edu/history/navch/kl/1_14.htm
10. Кучерук О.А. Система методів навчання української мови в основній школі: теорія і практика: монографія / Оксана Анатоліївна Кучерук. – Житомир, Вид-во ЖДУ ім І.Франка. 2011. – 420 с.
11. Культурологія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ebk.net.ua/Book/synopsis/kulturologiya/part1/003.htm>
12. Мозговський М.В. Боротьба тоталітарної системи проти діячів української науки та культури в повоєнний період (1946 – 1953 рр.). – Автореферат на здобуття наук. ступ к.і.н. за спец. 07.00.01. – Харків: Харківський національний університет ім. В.Каразіна, 2006. – 19 с.
13. Нестеренко Г. Роль системи освіти у становленні української політичної нації [Текст] / Г. Нестеренко // Філософія освіти. – 2006. – №2 (4). – С.177 – 186.
14. Ніколаєць Ю.О. Суспільно-політичні процеси в УРСР II половини 1940-х – I половини 1960-х років: українська історіографія. – Вінниця: Фенікс, 2007. – 360 с.
15. Погрібний А. Світовий мовний досвід та українські реалії: інститут відкритої політики. – Київ: «Медобори» (ПП Мошак М.І.), 2003. – 72 с.
16. Розвиток української культури [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://5ka.at.ua/load/kultura/rozvitok_ukrajinskoji_kulturi_v_drugij_polovini_khkh_st_1.

17. Робота Інституту історії України НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/institutions/ilnan/index.html>

18. Стеценко В.П. Проблема взаємозв'язку у викладання української та зарубіжної літератур у методичній спадщині Т.Ф. Бугайко // Наукові записки. – Вид-во Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2012. – Серія педагогічні та історичні науки. – Вип.104. – С.196 – 204.

О. А. Лаврут

ИЗУЧЕНИЕ УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОРИИ В ШКОЛАХ УССР В ПЕРВОЕ ПОСЛЕВОЕННОЕ ДЕСЯТИЛЕТИЕ

Статья написана на основе изучения широкого историографического и источниковедческого наследия, которые дали возможность выяснить вопрос изучения украинской литературы и истории в школах УССР в первое послевоенное десятилетие. Автор акцентировала, что на это влияли общественно-идеологические процессы в республике. Изучение дисциплин было несистематичным и фрагментарным.

Ключевые слова: школа, идеология, общественные процессы, история, украинская литература, учебный план, учебники.

O. Lavrut

THE STUDY OF THE UKRAINIAN LITERATURE AND HISTORY AT USSR SCHOOLS IN THE FIRST POSTWAR DECADE

The article writes on the base learning large of the historiography and source inheritance, that have possibility elucidated of the question learning Ukrainian literature and history on the school of the USSR in the first postwar decade. Author was accented, that was influenced of the social-ideological process for it in republic. The learning subjects were nosistemating and fragmenting.

Key worlds: school, ideology, social process, history, Ukrainian literature, learning plan, textbook.

Рецензенти:

Бочаров С. В. – д. пед. н., доц.,
Макаренко С. І. – канд. пед. н.

Стаття надійшла до редакції 22.10.2013